

YARBAY TWERDOKHLEBOF'UN TARİHÇESİ

İKİNCİ ERZURUM KALE TOPÇU ALAYI'NIN TEŞEKKÜLÜNDEN İTİBAREN OSMANLI ORDUSUNUN ERZURUM'U GERİ ALIŞ TARİHİ OLAN 12 MART 1918'E KADARKİ AHVAL HAKKINDA

1917 Aralık ayı sonlarında Rus Kafkas Ordusu, gerek Ordu Komutanlığı ve gerek Başkomutanlığın müsaadesi olmaksızın, kendi kendine cepheden çekildi. Orduyla birlikte Kale Topçu Alayı da gitti. Erzurum Deveboynu müstahkem mevki kıtalarıyla, Erzurum Kale Topçu Alayından yalnız 40 subay kaldı. Bu subaylar, erler tarafından terkedilmiş bir halde bırakılan topların başında vazifeli olarak kalmışlardı. Öteki subaylar da gittiler. Müstahkem mevkiilerde 400'den fazla top kaldı. Topların götürülmesi mümkün olmadığından mecburen mevzilerinde kaldılar. Subaylar ise, gerek vazife ve gerek namus düşüncesiyle, Başkomutanlığın kendilerine yeni er göndermesi veyahut topları terk eylemeleri emrini bekliyorlardı. Birinci Alayın gitmesiyle, kalan subaylardan ikinci Erzurum Kale Topçu Alayı kuruldu. Ordunun çekilmesiyle Erzurum'da, ihtilal yoluyla, Ermeni birliği kuruldu. Kendilerine Ermeni askeri birliği adını verdiler. İşte o tarihte Ordu Komutanlığı, hepsi acemi olan 400 kadar Ermeniye, İkinci Kale Topçu Alayına verdi. Bunların bir kısmı kaçıp dağıldı, kalanlar da, ancak nöbet yerlerinin ve mevzideki bataryaların korunması işini yapabiliyordu.

Ordunun çekilmesinden bir müddet önce, Kuzey-Kafkasya'da iç savaşlar başlayıp, Maverayı Kafkas'ın Rusya ile bağları kesilince, Tiflis'te geçici bir hükümet kurularak, Maverayı Kafkas Komiserliği adını aldı ve kendisinin müstakil bir hükümet olmayıp, işler düzelinceye kadar, geçici olarak merkezi hükümeti temsilen Rusya'nın ayrılmaz bir kısmı olduğunu ilan etti. Çekilen ordunun yerine bu Komiserlik, 31 Aralık 1917 tarihli tamimiyle yeniden ordu kurulacağını ilan etti ve yeni ordu, milis esası üzerine Rus, Gürcü, İslam (Türk), Ermeni kolorduları ve Çerkes, Osetli, Asuri (Nasturi) gibi diğer küçük milletlerden de ufak birlikler teşkil edecekti.

Topçu kıtalarının hangi milletten kurulacağı meselesi halloluncaya kadar; Erzurum Deveboynu müstahkem mevki topçusu karışık bir halde kaldı. Komuta heyeti tamamen Rus olup, erler Ermeni idi. Kumanda heyeti gibi asıl kadrosu tamamen Rus olan bu Topçu kıtalarını hiç kimse Ermeni farzetmez. Bunların Ermeni olması için hiç kimse bir emir vermedi. Bu topçu kıtaları daima Rus ismini taşıdı. Biz, daima Rus ordusu topçusunda hizmetle, Rus veznesinden

maaş aldık ve Rus komutanlarının emirleri altında bulunduk. Alayda Rus papazının idaresi altında Rus kilisesi vardı; Ermeni kilisesi yoktu.

Henüz Rus ordusunun çekilmesinden iki ay geçmişti ki, diğer milletlerden ikmal eratı gelmediği gibi, Erzurum'a başka milli kıtalar da gelmemişti. Alayda disiplin kurulamadı. Erler kaçmağa, yağma ile uğraşmağa ve subayları tehdit etmeğe, hatta açıkça emirlerini dinlememeğe başladılar.

Bulgar Ermenilerinden olduğunu işittiğim **Albay Torkom, Erzurum Merkez Komutanı** tayin olundu. **Bu yılın Ocak ayı sonunda Ermeni piyade kıtalarından birkaç er, Erzurum'un sevilen eşrafından birisini evinde öldürüp malını yağma etmişlerdi.** Ancak ölenin ismini hatırlayamıyorum.

Başkumandan Odişelidze, bütün kıta kumandanlarını yanına toplayıp, mutlaka üç gün içinde katilin ortaya çıkarılmasını istedi. Bilhassa Ermeni kumandanlara katilin meydana çıkarılmasının Ermeni haysiyetini ilgilendiren mesele olduğunu söyledi ve Ermeni eratı tarafından şehirde yapılan zulümlere ve itaatsizliğe son verilmesini talep etti. Yahut, kendilerini koruyabilmeleri için, Türk ahalisine silah dağıtmak mecburiyetinde kalacağını ilave etti. Albay Torkom cevaben "birkaç eşkiyanın zulüm ve yağma etmesiyle bütün bir milletin lekelenmesinin doğru olmadığı gibi, bütün Ermenilerin de eşkiya olmadığını" dargin olarak bildirdi.

Kıta kumandanları, divan-ı harb teşkilini ve ceza kanununun uygulamasını, idam ile cezalandırmayı Başkumandan'dan talep ettiler. Bunlar hakkında teşebbüste bulunulduğu söylendi. Ancak, katilin bulunup bulunmadığını bilmiyorum. Hatırımda kaldığına göre Albay Torkom, 10 Martta Erzurum şehrindeki bütün kıtalara bir geçit töreni yaptırıp yirmi bir pare top attırarak şehirde oturanlara (Türlere), askerın gücünü göstermek istedi. Geçit töreninde General Odişelidze'ye Torkom, Ermeni diliyle yazılmış bir nutku okudu. Tabii Ermenice bilmediğimiz için hiçbirimiz bir şey anlamadık. Sonra söyledikleri ne göre, Ermenistan'ın kurulduğunu ve bizzat kendisinin de hükümeti idare etmeğe başladığını ilan etmiş. Başkumandan bunu öğrendiği vakit Torkom'u Erzurum'dan kovdu.

Hükümetin her ne suretle olursa olsun Ermeni istiklaline meydan vermek istemediğini bundan anladık.

Gerek Erzurum ve gerek civarındaki depolardan ve cephede Ermenilere verilmiş olan eşya, silah ve malzemelerin Ermenilerin kendi malları olmayıp başka birlikler mevcut bulunmamasından dolayı bunların Ermenilere geçici olarak muhafaza ve gerektiği sırada iade etmeleri şartıyla verilmiş olduğunun Komutanlıktan birçok defa ihtar edildiğini işittim. Bu sırada Ermenilerin Erzincan'da silahsız, muti Türkleri her türlü vahşetle katlederek o civara Osmanlı kıtalarının yaklaşmasından dolayı Erzurum'a doğru firar etmekte oldukları haberi geldi.

Başkumandanlığın istihbaratına ve olay yerinde bulunup geri dönen Rus subaylarının ifadelerine göre, Erzincan'da Ermeniler tarafından sekiz yüz Türk katledildiği halde, ancak nefis müdafaası sırasında yalnız bir tek Ermeni telef olmuştur. Erzurum yakınındaki Ilica köyünde de, biçare Türklerin katledildiği anlaşılmıştır. Şubatın 20'sinde (Erzurum'da) öğleden sonra sokaklarda milisler ve askerler tarafından birçok **(Türk)** erkeklerinin toplanıp belirsiz bir tarafa gönderilmekte oldukları dikkat-i nazarımı çekti. Bunun sebebini sorduğumda, "demiryolunda biriken karların temizlenmesi için amele olarak sevkedileceklerini" söylediler.

Saat üçe doğru, alayımın subaylarından Teğmen Lipsky, bulunduğu kışladaki Ermeni erlerden birkaçının sokakta beş Türk'ü tutup kışlanın avlusunda bir kenara sıkıştırarak dövmede olduklarını ve belki sonunda bunları öldüreceklerini telefonla bana söyledi. Rus subayı bunları kurtarmağa teşebbüs etmiş ise de, silahla karşılık görmüş ve orada bulunan bir Ermeni subayı da bunların kurtarılması teklifine muvafakat etmemişti. Yakında bulunan diğer üç Rus subayını yanıma alıp bu zavallıları kurtarmağa koştum. Bana telefonla haber veren Rus subayı ile, Belediye Reisi Stadofski, bana karşı çıkıp yine Ermeniler tarafından sokakta yakalanan ve kendilerinin dostu bulunan bir Türkü aramakta olduklarını söylediler ve Ermeni erlerin kışla avlusuna girmelerine silahla engel olduklarını da ilave ettiler.

Kışlaya yaklaştığımız zaman, avlu kapısında oniki kadar Müslümanın korku ve dehşetle çıkıp etrafa kaçıştıklarını gördük. Bunlardan birisini tutabildik. Fakat, tercümanlıksız konuşamadık. Muhalefet görmeden kışla avlusuna girdim. Sokaktan toplanan ahalinin nerede bulunduğunu göstermelerini istedim. Ahaliden kimsenin kışlada bulunmadığını söylediler. Kışlayı aradığım sırada, kışlanın hamamında korku ve dehşet içinde yetmiş kadar Türkün kapanmış olduğunu gördüm. Hemen tahkikata giriştim. İşin tertipçisi olan altı eri hapsederek Türkleri hemen salıverdim. Tahkikat sırasında,

bilinmeyen bir Ermeni eri tarafından kışlanın yakınındaki evlerden birinin damında görülen zavallı bir yoksulun tüfekte öldürüldüğünü öğrendim. **12 Martta Osmanlı kitalarının Erzurum'u geri almaları sırasında ne yazık ki, bütün resmi evrakım arasında, bu tahkikat varakaları ile, kurtardığım Türklerin adlarının bulunduğu liste de zayı olmuştur.** Fakat, bugün Erzurum'da sağ kalıp da, sokakta rast geldiğim sırada hayatlarını kurtardığımdan dolayı minnettarlıklarını samimi selamları ile belirten Türklerden sorulmak suretiyle vaka ortaya çıkarılabilir.

Erzurum Belediye Reisi Mösyö Starofski'nin maiyetinde yazı işleri katipliğinde bulunan Tercüman Ali Bey ve Pipenof, tahkikat sırasında tutanak ve listeyi düzenlemiş olduğundan, o şahısları tanıyabilir.

Tahkikat sırasında, Topçu Alayına bağlı piyade birliği içindeki **Ermeni Yedeksubayı Karagudayef**'in vaka tertipçisi olup, ahaliyi evlerinden topladığı sırada, birçok eşyasını da, bu konuda tecrübe sahibi olan Ermeni neferler vasıtasıyla gaspetmiş olduğu anlaşıldı. Bu da, öteki Ermeni erlerle birlikte hapsedildi. Akşamüstü, bölge Komiseri Zlatof ve yardımcısı Starofski'nin yanında, Başkumandan'a durum haber verildi. Bugün zarfında Ermeniler, ötede-beride birkaç kişiyi yok etmiş ve **Türk çarşısında** yangın çıkarmışlardır.

Umumi olaarak bugünlerde, gerek Erzurum ve gerek çevresinde münferit katliamlar olduğu haber alınmakta idi. Tafta istihkamı yanında bir Türk'ü öldürdüğünden dolayı bir Ermeniye bizzat kendim yakalayıp merkez kumandanına teslim ettim. **Amele sıfatıyla işe sevk edilen Türkler'den birçoğunun izleri kaybolarak (şehrin kuzey-doğusunda ve dekovil yolu güneyindeki Yanıkdere'de toptan ve büyük vahşetlerle şehid edildiklerinden) bir daha geri dönmemekte olduğu ahali tarafından söyleniyordu.** Belediye heyeti, bunu Başkumandanla bildirdi.

Büyük rütbeli topçu subayları olarak birlikte Başkumandan'a verdiğimiz raporda müstahkem mevkiden (Erzurum'dan) hepimizin ayrılmasına müsaade edilmesini, çünkü buraya hiçbir yolda fayda sağlayamadığımız gibi, Ermeni mezalimine karşı da hiçbir şey yapamayıp, ancak bu eşkiya yüzünden adımızın lekelenmesini hiçbir zaman istemediğimizi bildirdik. Bunun üzerine Başkumandan "Osmanlı ordusu Kumandanı General Vehib Paşa'dan aldığı telsiz-telgrafta, Osmanlı ordusunun Erzincan'ı işgal edip ileri hareketine devam emrini aldığını ve Ermenilerin bu bölge (Türk) ahalisine yaptıkları mezalime başka türlü son verilemeyeceğine hükmettiğini ve bu ileri hareketin Rus birlikleri ile temasa gelinceye kadar

devam edeceğini bildirdiğini" söyledi.

Bu yüzden Maverayı Kafkas Komiserliği, Osmanlı Hükümetine barış teklif etti. Bu teklife telsiz-telgrafla alınan cevapta, Osmanlı Ordu Kumandanı'nın barış teklifini memnuniyetle kabul ettiği, fakat meselenin halli için Maverayı Kafkas Komiserliği teklifinin Osmanlı Hükümeti'ne duyurulduğu bildirildi.

Bizim müracaatımız üzerine General Odişelidze, Komiserlik Reisi Keçekuri ve Başkumandan General Lebedinsky ile telgraf muhaberesi yaptı. Alınan cevapta, Ermeni millet meclisine bir ultiatom verilerek, Ermeni rezaletine son verilmesi kesinlikle talep edilmiş olmakla, Erzurum'daki yolsuzluklara son verilmek üzere Ermeni meclisi tarafından **Doktor Gavriyef ve (Taşnak çete reisi, Türk celladı) Antranik** gönderilmiş olduğu ve subayların isteklerine kesin cevap verilmesinin Osmanlı Hükümeti'nden alınacak sulh hakkındaki cevaba bağlı olması ve subayların o zamana kadar Erzurum'da kalmaları gerekeceği bildirilmiştir. Buna ek olarak, subayların şimdiye kadar yaptıkları vazifeye teşekkürle beraber, Rusya'nın yeniden bir tehlike karşısında bulunduğu bu sırada, bütün subayların son dakikaya kadar vazifeleri başından ayrılmayacaklarına güvenildiği de zikredilmiştir.

Bundan başka, Ordu Kumandanı, yazılı emirnamesinde bütün subayların vazifelerinden ayrılmamalarını tembih ettiği gibi, subayların haksız yere telef ve adlarının kötüye çıkmalarına hiçbir surette müsaade etmeyeceğini ve eldeki bütün kuvvetiyle buna engel olacağını bildirdi. İşte bu yüzden biz, ancak Rus Kumandanı'nın emri ve yalnız Rusya'nın menfaati maksadıyla Erzurum'da kaldık. Bu sırada Osmanlı Hükümetinin Maverayı Kafkas Komiserliği'nin teklifine razı olduğu, barış görüşmelerine Trabzon'da ve 2 Martta (1918) başlanılacağı anlaşıldı.

Erzurum ve civarında Osmanlı kıtalarıyla savaşmak tasavvur edilmediğinden, barış antlaşması imzalanıncaya kadar Erzurum'da kalınacak ve bu antlaşma gereğince bütün silahlar ve malzeme, ya Rusya'ya taşınacak veyahut hepsi Osmanlı Hükümetine teslim edilecek, aksi takdirde, barış imzalanmadan Osmanlı kıtaları Erzurum'u geri almağa teşebbüs ederse, toplar tahrip edildikten sonra mürettebat ve subaylar da Rusya'ya çekilecek ve bunlar için herhalde yedi gün önceden kati emir verilecek olduğunu bütün subaylara Ordu Kumandanı şifahen söyledi.

Subayların Erzurum'da kalıp kalmaması meselesi kati surette halledilinceye kadar, bazı Türklerin muhtemel olan taarruzlarına karşı müdafaa mecburiyeti gerektiği belirdi. Çünkü,

Osmanlı Hükümeti tarafından "bunların söz dinlemeyip kendi kendilerine hareket ettikleri" (17 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan'daki) Mütareke sırasında resmen bildirmişti. Bu yüzden, daha Şubatın ikinci haftası başlarında Erzurum-Erzincan menzil hattına gereği kadar top gönderilmesi ve bunların bu hat üzerinde ambarlardan erzak yağmalamak üzere vaki olan hücumlarının dağıtılması için Ordu Kumandanlığınca kararlar alınmıştı. Buna göre, her menzil noktasına bir subay ile, bir yahut iki top yerleştirildi. Ermeni birlikleri, Erzincan'dan Erzurum'a çekilirken, bu toplar da bunlarla birlikte geri geldi. 23 Şubat tarihine doğru, aynı maksatla **Trabzon kapısı üzerindeki Büyükkiremitlik mevki ile Abdurrahmangazi mevkiine ikişer top konmuştu.** Ayrıca, şehrin müdafaa noktalarından bazılarında da birkaç top daha kondu.

Palandöken yönünden bazı Türklerin taarruzu ihtimaline karşı yerleştirilmiş olup mürettebatı ile ancak bu hizmeti yapabilirse de, topçusu bulunan muntazam orduya karşı, bir-iki atışta hepsinin imha edileceği belli idi. Şubat sonlarında uzak mevzilerdeki topların kamaları, rasad ve nişangah dübünleri hep toplanarak, merkezdeki depoya yığılmış; yakın mevzilerdekilerin de nişangahları çıkarılıp, sıra kamalarının alınmasına gelmişti. Palandöken'deki toplar için dahi bu emir verilmiş idiyse de, henüz yapılamamıştı. Yalnız münferit Türklerin taarruzlarını püskürtmeye ayrılmış olan topların nişangahları üstünde idi. **Osmanlı kıtalarının ise, yakın zamanda taarruzu beklenmiyordu. Osmanlı kıtaları, yaz gelmeden önce harekete iktidarı olmayan ve manevi kuvveti bozuk zannediliyordu.**

25 Şubatta tepeden tırnağa kadar silahlanmış olan Ermeni eşkiyasının on-oniki kadar" Türk'ü istasyon yanında kurşuna dizdiklerini gören iki Rus subayı, bunları kurtarmaya teşebbüs etmişse de, bunlar da silahla tehdit edildiklerinden, bu zavallılar kimse tarafından yardım görmeyip katledilmişlerdir.

26 Şubatta Ordu Kumandanı, örfi idare ilan ve divan-ı harb teşkil ederek eski kanuna göre, idam cezası uygulanmasını emretti. **(Ermeni taraftarı ve Fransız soyundan) Albay Morel, Erzurum Müstahkem Mevki Kumandanı ve Ermenilerden birisi de, divan-ı harb reisi tayin olundu.** Başkumandan (Korgeneral Odişelidze) ile birlikte, Müstahkem Mevki Kumandanı General Gerasimof de bugün Erzurum'dan hareket ettiler. Bunlar gerektiğinde topçu çekilirse, geride hangi mevkide toplanılacağını tayin edeceklerdi. Ben, Müstahkem Mevki Topçu Kumandanlığı vazifesini yapmak üzere kaldım. Albay Morel'in karargahı çoğunlukla Rus subaylarından müteşekkildi. Alay Kurmay subayı, Yüzbaşı Şneör idi.

Ordu Kumandanı (Sarıkamış'a) gidince, Albay Morel başka bir tavır takındı. Erzurum'un

son dakikaya kadar müdafaa edileceğini, subaylar ile eli silah tutan erkeklerden kimsenin şehri terk etmelerine müsaade etmeyeceğini söyledi. Erzurum'dan hareket etmek isteyen subaylar hakkında divan-ı harbe bilgi verdiğim zaman, divan-ı harb azasından (Ermeni) Sokhumyan, yüksek sesle bağırarak "Erzurum'dan çıkmak isteyenlerin hepsini bizzat kendisinin vuracağını ve gizlice kaçanların ise Köprüköy ve Hasankale'ye yerleştirilen kuvvetle Ermeni birlikleri tarafından, bizzat kendi vesikasını taşımayacaklarından, yakalanıp divan-ı harbe gönderileceklerini" söyledi. Kurtulması güç olan bir kapana tutulduğumuzu anladım. **Örfi idare ve divan-ı harbin Ermeni eşkiyası için olmayıp bilhassa Rus subayları için kurulduğu belli oldu.**

Şehirde zorbalık ve baskı eskisi gibi devam etti. Her zamanki gibi, silahsız ve müdafaasız oldukları halde taarruza uğrayan Türk ahalisini Rus subayları imkan dairesinde korumaya çalıştılar. Maiyetimde bulunan subaylardan birçoğu, sokakta yakalanıp soyulmuş olan Türkleri zorla kurtarmışlardır. **Fen memuru vazifesinde bulunan Karayef, gündüz sokakta bir Türk'ü soyup kaçan bir Ermeniye silahı ile vurmuştur.** Ancak, silahsız itaatkar ahaliyi öldürenlerin cezalandırılacağı vaadinden hiçbir şey çıkmamıştır.

Divan-ı harb, Ermenilerden korktuğundan, hiçbir Ermeniye mahkum edemedi. Halbuki onun kurulmasını en çok Ermeniler istemişlerdi. **Hiçbir zaman bir Ermeninin öteki Ermeniye cezalandırmayacağını Türkler ısrarla iddia ediyorlardı. Rus atalar sözünde: "Karga, karganın gözünü oymaz" derler ki, doğru olduğunu gözümüzle gördük.** Eli silah tutan Ermeniler, kaçmakta olan ailelerinin korunması kaygısıyla hep birlikte firar ettiler. **Mahbus bulunan Yedeksubay Karagudayef, haberim ve müsaadem olmaksızın salıverilmiş, bunun tahliye sebeplerini Albay Morel'den sorunca, yeniden tahkikat yapılarak suçsuzluğunun anlaşıldığını söyledi.** Halbuki gerek ben, gerek bir iki subayım, olayın en mühim tanıklarından idik. Bize buna dair hiçbir sorgu sorulmadı. Böyle iken, alaya tahkikat ve soruşturma yaptırarak, dosyasını Albay Aleksandrof'a verdim. **Tafta'da yakaladığım cani bile hiçbir cezaya çarptırılmadı.**

Albay Morel, Erzurum Türk ahalisinin ayaklanmasından korkmaya başladı. 2 Martta Antranik, Erzurum'a geldi. Bununla birlikte, istila edilen bölgelere komiser Yardımcısı Doktor Zavriyef de gelmişti. Ermeni meseleleriyle hiç uğraşmadığımız için, **Antranik'in Osmanlı Hükümeti'nce idama mahkum edilen bir cani sayıldığından haberdar**

değildik. Bütün bunları, 20 Martta Osmanlı Ordusu Kumandanı ile konuştuğum sırada öğrendim. Antranik, Rus Tuğgeneralı üniformasıyla geldi. Dördüncü rütbeden Sen-Vladimir ve İkinci rütbeden Sen-Jorj madalyalarını taşıyordu. Bunlardan başka, neferlere mahsus Sen Jorj haçının ikinci rütbesini de taşıyordu. Onun maiyetinde, kendi Kurmay Başkanı olan Rus Kurmay Albayı Zinkeviç de birlikte gelmişti. Antranik Erzurum'a gelmeden bir gün önce Albay Morel, Antranik'in Hasankale'den gönderdiği telgrafta "Erzurum'dan kaçan korkakların hepsini yoketmek üzere Köprüköyü'ne makineli tüfekler konulmuş olduğu" yazıldığını herkese ilan etti. Antranik gelince, Albay Morel'in yerine Erzurum Merkez Kumandanlığını üzerine aldı; Albay Morel onun emri altında kaldı. Biz de, her zaman Albay Morel'in kumandasında bulunduk.

Antranik'in geldiği (2 Mart 1918) günü, bölgem içindeki Tepeköy'de bütün ahali, kadın, erkek çoluk-çocuk hep Ermeniler tarafından katliama uğratıldığını, o bölgedeki subayım vasıtasıyla haber aldım. İlk görüştüğüm sırada, hemen buna dair haberleri kendisine söyledim. Benim yanımda emir verip Tepeköy'e yirmi atlı gönderdi; hiç olmazsa suçlulardan bir kişinin olsun yakalanmasını emretti. Bundan ne sonuç çıktığını bugün ben bilmiyorum.

Albay Torkom yine ortaya çıktı. Antranik'in gelişinden bir-iki gün sonra, Ermeni Topçu Alayından Dolukhanof Erzurum'a geldi. İlkönce kendisi, Topçu Müfettişi olarak benim amirim olacağını söyledi. Buna karşılık ben, kendim Tümen Kumandam yetkisini taşıdığım için amire ihtiyacım olmadığını ve böyle olmazsa, hizmetten çekileceğimi bildirince, Dolukhanofun Erzurum Müstahkem Mevkii topçu işlerini yürütmeğe memur bulunduğu ilan edildi. Buna göre bana yolladığı kararlar, kendi adına olmayıp Merkez Kumandanı Antranik namına gönderilmekte devam etti. Kumandam altındaki Topçu Taburu kumandanı Yüzbaşı Vekili Ermeni Canbolatyan dahi benim işlerime karışmağa yeltenmişti. Bütün topların ve projektörlerle dinamolarının hep geri götürüleceğini söylediğimde, Ermeniler, her halde Erzurum da kalacakları için, bunların hepsinin kendilerine gerekli olduğundan bahisle, hiçbirisinin geri gönderilmesine razı olmayacaklarını anlatmışlardı. Bundan anlaşılıyor ki, bütün kumandanlık işlerini Ermeniler kendi ellerine alarak Rus subaylarına da İcra memurluğundan başka birşey bırakmak istemiyorlardı.

Rus subaylarının himmetiyle Ermeni istiklaline çalıştıkları ve fakat bunu kimseye sezdirmek istemedikleri pek belli idi. Çünkü bu maksatlarını açıkça söyleseler, Rus

subaylarının çoğu işten el çekince, Ermeniler subaysız kalacaklardı. Topçu subaylarının hizmeti bırakmalarından, Ermenilerin pek çok korktukları, Dağ Topçu Taburu Kumandan Vekili Yüzbaşı Piliat'ın aşağıdaki ifadelerinden anlaşılmaktadır:

20 Şubatta Dağ Topçu Taburunun Sarıkamış'a gideceğini haber alan Ermeniler, daha 18 Şubatta Topçu Kumandanını tutuklamışlar ve Ordu Kumandanının emriyle saliverilmiş; sonra üç defa daha yakalamışlardı. Eğer topçular Erzurum'dan çıkarsa, Erzurum'u kana boyayacaklarını söyleyerek tehdide kalkışmışlardı. Hapsedilenler, Rus karargah subaylarının teşebbüsü ile saliverilmekte olduğundan, sonunda Ordu Kumandanlığının emriyle topçuların gönderilmesinden vazgeçilmiştir.

Böylece, Yedinci Rus Taburu Kumandanı ile anlaşmak mecburiyeti hasil oldu: Rus topçu subaylarını Ermeniler doğrudan doğruya zorlamağa cesaret edip Ermeni yararına çalışmamızı açıktan açığa isterlerse, birbirimize yardım etmemizi gizlice kararlaştırdık. Elimizde maddi kuvvet olarak top ve makineli tüfek bulunmasının yanı sıra Rus subayları yakın yerlerde oturmağa başladıkları gibi, Müstahkem Mevki topçu subayları da, ta işgalin başından beri **Karargahımızın bulunduğu İslam mahallesinde (Yeğenağa'da)** birbirimize yakın yerlere toplanmıştık. **Antranik'in gelişinden sonra Albay Morel'in Erzurum Sultanisi (şimdi Kız Ortaokulu) binasındaki Karargahında, Erzurum ahalisinin ayaklanacağı korkusu arttı.** İhtilal tertipcileri yakalanacağı sırada gerçekten bir ayaklanma çıkarsa, bunların üzerine topçu ateşi açabilmek ve bu işi Mecidiye Tabyasında becerebilmek için Rus subayı bulundurulmasını Albay Morel emretti.

Hepimize de Müslüman mahallesinden Çıkıp Ermeni mahallesine naklolunmamız emredilmişti. İki yıldan beri Müslüman mahallesinde **(Yeğenağa mahallesinde Münir Özışık Bey'in konaklarında)** bunlarla yanyana yaşamış bulunduğumuz cihetle, Ermenilerin bu hayali korkularına güldük. **Rus topçu subayları sözbirliği ederek "namuslu bir düşmanla savaşmak için hizmette kaldıkları cihetle, kadın ve çocuk üzerine topçu ateşi edilmesine hiçbir zaman uymayacaklarını" çok kesin bir dille bildirdiler. Çünkü Ermenilerin, hiçbir sebep olmadığı halde, Türkler'in ayaklandıklarını farzederek bu zavallıların üzerine topçu ateşi açılmasını isteyeceklerine şüphe kalmamıştı.**

Ermeni mahallesine taşınma işi, aşağıdaki üç sebepten dolayı imkansızdı:

1. Belirtilen zamanda taşınabilmek mümkün değildi.
2. Rus subaylarının Türk mahallesinden ayrılmaları, Ermenilerin burada serbestçe katliam yapmalarına müsaade etmek olacaktı.
3. Rus subayları, her hususta son zamanlarda hiçbir surette güvenmedikleri Ermeni çevresine kendi kendilerini düşürmüş olacaktı.

Müstahkem mevki kadrosuna girmeyen Dağ Topçu Taburu subayları da, aynı surette bu teklifi reddettiler. **Sonunda Ermeniler, kendi işlerini kendileri görmek mecburiyetinde kalıp ayaklanma kışkırtıcıları diye birtakım kimseleri yakalamağa başladılar.** Albay Morel'in, "şehre top ateşi" teklifi dikkati çektiğinden maiyetimdeki subaylarla toplantı yapmak mecburiyetini duydum. Bir gün ara ile iki toplantı yaptık. Birinci toplantıda, Erzurum'da bulunan bütün topçu subayları ile, birkaç günden beri Erzurum'a gelen iki İngiliz subayı, **Albay Morel, (Antranik'in Kurmay Başkanı Kurmay Albay) Zinkeviç, Dolukhanof, Torkom, Antranik ve Dr. Zavriyef** hazırды.

İngiliz subayları bu toplantıya çağılmaktaki biricik maksadımız, Rus subayları ile Ermeni kumandanı arasındaki münasebeti görmeleri ve Rus subaylarının Ermeni vahşetine ne dereceye kadar engel olmağa muktedir bulduklarını anlayıp, birkaç gün sonra geri dönüşlerinde, gördüklerini ve mütalaalarını bu olayla doğrulayabilmeleri idi. Çünkü, doğrudan doğruya emrim altında telgraf ve telefon hatlarına malik olmadığımın, yazdığım telgrafların yerlerine verilmediğine kani olduğumu ve görüp haber alarak öğrendiğim her türlü Ermeni vahşetini bütün dehşetiyle ortaya koydum. Ermeni itaatsizliğinin son haddini bulduğunu bizzat Ordu Kumandanı Odişelidze'nin ağzından işittiğim vakalarla izah ettim. Bütün bu anlattıklarımı şu cümlelerle bitirdim: "Erzurum'da kalan biz bütün Rus subayları, kendi haysiyet ve üniformaları ile Ermeni mezalimini örtmek için kalmayıp ancak amirlerine itaatle yalnız Rusya'ya hizmet için kaldığımızı ve Erzurum'da bulunduğumuz müddetçe de Ermeni vahşet ve rezaletine son verilmesini, böyle olmazsa, bütün Rus subaylarının yerlerini bırakarak geri gitmelerine müsaade edilmesini ısrarla istediğimizi" bildirdim. Benden sonra söz alan subaylar da, hep benim görüşümü doğruladılar.

Antranik buna verdiği cevapta "Ermeniler, Rusya'ya son derecede minnettar olup, bütün Rusya ahalisinin ayrılmaz bir bölümü olduklarını ve şimdi de, Rusya'ya yardım etmekten başka

bir gaye gütmediklerini, Ermeni kıtali denilen nesnenin, yüzyıllardan beri Ermeni-Türk arasındaki husumetin sonucu olmakla beraber, bundan sonra hiçbir türlü yolsuzluğun olmamasını sağlamak için kendisinin Erzurum'a geldiğini ve eğer burada Ermeniler'e söz geçirip kıtalin önünü almağa muvaffak olamazsa, herkesten önce bizzat kendisinin Erzurum'dan ayrılacağını" anlattı. Konuşmalar hep tercüman aracılığı ile oldu. İsteyen subayların Erzurum'dan çıkabilmeleri imkanı sorulunca, "cesaretine güvenemeyenlerin çıkmalarının daha iyi olacağı cihetle, bunların çıkmalarına imkan dairesinde müsait davranacağını" söyledi. Albay Zinkeviç ise, bütün oradakilerin önünde "burada yapılacak hizmetin yalnız Rusya'ya hizmet vazifesi olduğuna inanarak bizzat kendisinin de ancak bu kanaatle Erzurum'da bulunduğunu" söyledi.

En sonunda, bütün subaylar on gün daha bekleyerek Antranik'in söylediklerinin doğru olup olmadığını görmeğe ve neticeye göre, bir hareket tarzı izlemeğe karar verdiler. Bu toplantı, beş veya altı Martta yapıldı. **Toplantı bittikten bir müddet sonra Albay Dolukhanof, Rus subaylarının Ermenilere bu derecede nefret duygusuyla bakmakta olduklarını hiçbir zaman tasavvur edemeyip hayrette kaldığını gerek bana ve gerek öteki Rus subaylarına çok şaşkın bir tarzda söylemiştir.** Ertesi gün Antranik tarafından sokaklara ve camilerle çeşme duvarlarına astırılan Türkçe beyannamelerde "öldürülen Müslüman olsun, Ermeni olsun mutlaka faili bulunup aynı cezaya çarptırılacağı, Müslümanların hiçbir şeyden korkmayıp dükkanlarını açarak ticaretleri ile uğraşmaları; (demiryolunda karları temizleme bahaneleriyle) çalıştırmak için toplanıp gönderilen Müslümanlardan birinin yok olması halinde, bunları toplayıp göndermeğe memur olan birliğin hepsinin kendi hayatları ile sorumlu tutulacakları vesaire" yazılmıştır. (Erzurum'lu olan bu cani Antranik, ayrıca Çifte Minareler önündeki meydanda, Türkçe nutuklar vererek, Erzurumluları evlerinden dışarı çıkmağa ve böylece kolayca yakalamağa teşvik edici ve yeminle inandırıcı sözler de söylemiştir).

Ertesi günü, maiyetimdeki taburlardan birinin Kumandanı olan Yüzbaşı Vekili Canbolatyan ile birlikte at üstünde bir sokaktan geçerken birkaç kişinin duvardaki ilanı okumakta olduklarını gördük. Canbolatyan bunlara Türkçe izah ederek "Müslüman ahali tarafından bir ayaklanma olmadığı takdirde, Ermeniler tarafından hiçbir kötülük zuhura gelmeyeceğini" anlattı. Buna karşılık "iki yıldan beri Müslüman ahalinin hiçbir kötülük yapmak teşebbüsleri görülmediği gibi, bundan sonra da böyle bir fenalık yapmak niyetinde dahi olmayıp ancak silahsız ve müdafaasız kalan Müslümanların sebepsiz yere öldürülmemelerini rica ettiklerini" söylediler. Benim Rus Topçu Kumandanı olduğumu, gerek ben ve

gerek benim arkadaşlarım Rus subayları, "Müslüman ahalinin hiçbir vechile zarar görmelerini arzu etmeyip şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da ellerinden geldiği kadar bu zavallıları koruyacağımızı" kendilerine anlatmasını Yüzbaşı Vekili Canbolatyan'dan rica ettim. Orada bulunan Türklerden birçoğu ve bilhassa içlerinden bir-iki tanesi 20 Şubat olayında bizzat benim kendi hayatlarımı kurtardığımı söyleyerek sözümü doğruladılar. Canbolatyan **Ermeni komitesi (Taşnak)** azasından idi.

İkinci toplantı Rus subaylarından kurulu olup dışardan ancak Dr. Zavrieff vardı. Bu toplantıda "ikinci Erzurum topçu Alayının, Ermenilerin sandığı gibi, Ermeni topçu alayı olmayıp, daima Rus alayıdır ve subaylardan hiçbirisi, Ermenilere gönüllü yazılmamıştır, yazılmak da istemiyor, Ermenilere hizmet için, hiçbirimiz imza vermedik ve mukavele yapmadık; Hükümet, bu alay, Rus mu yahut Ermeni alayı mı, kesin olarak belirtmelidir; eğer Rus alayı ise, Rus ordusunda hizmet etmeği arzu eden subaylara bu alaydan ayrılma müsaadesi verilmelidir; Kafkas cephesinde hizmet etmek istemeyenler de, başka cephede hizmet etmek üzere geriye gönderilmelidir. (Erzurum'da) ilan edilen örfi idarenin yalnız buna engel olabildiği görülmüştür; bu sırada yayılan şayiye göre, "Mavera-ı Kafkas, Rusya Hükümeti'nden ayrılacaksa, Rus subaylarına mutlaka izin verilmelidir ki, bunlar burada yabancı subayı durumunda kalacaklardır" yollu konuşmalar olmuş ve neticede, mevcut tamimlere dayanarak, ya Harbiye Nezareti emrine, yahut Rus Kolordularından birine naklolunmak için her arzu eden subayın resmen müracaat edebileceği anlaşılmıştır. Bana verilecek bu gibi dilekçelerin, uygun görülerek, gereken makamlara gönderileceğini ilan ettim. Bu toplantı sırasında bunlar görüşülüp münakaşa edilirken, Yedinci Kafkas Dağ Topçu Taburundan Yüzbaşı Vekili Yermolof, yeni kurulan Ermeni Taburuna gitmek istemeyerek ayrılma dilekçesi vermiş; önce vazgeçmesi için kandırmağa çalışmışlar, fikrinde direndiği anlaşılınca, Albay Morel, dilekçesinin altına yazdığı mütalaasında, bu subayın işe yaramadığından dolayı, Cephe Kurmaylığı emrine iade edildiği kaydını koyarak, 24 saat içinde Erzurum'dan çıkması için sıkıştırılmış, işte böylece, pek fedakar bir savaş subayı olan **Yermolof'un, bilhassa Ermeni birliklerine hizmet etmek istemediğinden ve bir de, Albay Morel'in Ermenilere hizmet ettiğini açıkça söylemek dikkatsizliğinde bulunmasından dolayı böyle haksız yere lekelendiği anlatılmıştır.**

Dr. Zavrieff de, tıpkı Antranik'in söylediklerini tekrar ederek "barış yapılıncaya kadar Erzurum'da kalmamızın Rusya'nın menfaati gereği olduğunu ve medeni bir millete mensup subay olduğumuzdan, Ermeniler, siz Türklerle hesaplaşınız! birbirinizi kesiniz, şeytan alsın,

sizin içişlerinize biz neden karışalım! diyemeyeceğimizi" ileri sürdü. **En sonunda, "eğer insanlık alemine hizmet etmek arzu ederseniz, Erzurum'da kalarak, bundan böyle Ermenilerin Türkler'i katletmemesine çalışmanın da bir insanlık vazifesi olduğunu" dedi.** Zavriyefin sözü gerektiği gibi tesir edemedi. Toplantıdan sonra bizzat Doktor, "artık hiçbir düzelme umudu kalmamış olmakla, belki bütün subaylar ayrılacaktır" dedi.

Osmanlı Ordusu'nun Erzurum 'u geri almasından on gün sonra (22 Mart 1918) bazı vesikaları okumak fırsatı doğdu. Bu belgelerde Dr. Zavriyefin açıktan açığa Ermenilere muhtariyet verilmesinden yana olduğunu ve bunun için de, Rus subaylarının hizmetinden istifade etmek icap edeceği yazılı olup Dr. Zavriyef Erzurum'a gelmeden (Tiflis Ermeni Meclisi tarafından) kaleme alınmıştır. Dr Zavriyefin Rus heyetinin ruh hallerini pek iyi anlayabilmiş olduğu belirmişti. Biz, daima asker idik, politika ile uğraşmak isteği hiçbirimizde yoktu. Ermeni partizan savaşını dahi, Rus subayları hiçbir zaman kendilerine mal etmemişlerdir. Antranik'in vaadi, vaad şeklinde kaldı. Ahali, bunların hiçbirisine inanmıyordu.

Çarşılar kapalı, herkes korku içinde ve İslamm mahallelerinin sokaklarında hiç kimseler yoktu. Yalnız Belediye dairesi yanında bir-iki dükkan açık olup ancak gündüzleri birkaç Türk buralarda toplanabiliyordu. **Hiçbir Ermeni ceza görmedi. Hiçbir suçlu Ermeni ortaya çıkarılmadı. Suçsuz Ermenilere nasıl ceza verilebilir ki!** Ermenilerin o konuşmalarına karşı, Rus subayları şimdiye kadar birçok suçlu Ermeniye ortaya koyduğu halde, bunların hiçbirisinin ceza görmediği söylenince susuyorlardı. **Münferit katliamların arkası kesilmemiş, fakat gizli tutmağa çalışmışlardır. Cinayetler, şehirden uzakça köylerde ve Rus subaylarının gözünden uzakta yapılmışa başlandı. Şehre yakın köylerdeki Türkler kayboldu, fakat nereye gittikleri bilinemedi.**

Uzak köyler de, silahla kendilerini korumağa başladılar. Şehirde ayaklanma bahanesiyle tevkifler çoğaldı. Tutuklananların ne durumda buldukları, Erzincan'daki gibi boğazlanma tehlikesi ve hayatları hakkında Albay Morel'e sorduğum imalı soruya, tutukluların emniyetli karakol vasıtası ile gönderilip muhafaza edilmekte ve kısmen Tiflis'e gönderilmekte oldukları, bir kısmının da, rehin olarak Erzurum'da alikonulmakta olduğu cevabını vermiştir.

İaşe hususunda yolsuzluklar başgösterdi. Topcu alayı için yağ istenince, ambar memuru Ermeni vermedi. Halbuki Ermeni bölükleri için başçavuş gidince, Antranik ile eskiden tanışıklığı olduğu için hemen yağ verildi. Şeker istendiğinde bizzat Antranik şekeri kendi yanında

biriktirip, dağıtımını herkese eşit olarak yapacağından bahisle, verilmez hale geldiğini raporlardan anlamağa çalıştım. (Erzincan Erzurum arasındaki) menzil hatlarını takip ederek gelen Rus subayları, çektikleri sıkıntıdan bahisle şikayet ettikleri halde, Ermeni subayları her yerde sıcak yer ve yemek bulurlardı. Şubat sonlarında topçu subaylarına (dekovilden) iki vagonet verilecek, bunlarla kısmen eşya ve kısmen de ailelerini geriye göndereceklerdi. Üç vagonet daha verilmesi hakkındaki müracaata Komutanlık, henüz Erzurum'dan ayrılmadan önce muvafakat cevabı vermişti. Komutanlığın naklinden sonra iş uzadı. Bunun üzerine, Albay Zinkeviç'e yazı ile başvurulunca, buna memur olan Ermeni, iki günden önce cevap veremeyeceğini söylediği halde, bütün subayların gözü önünde **kaçan Ermenilere türlü taşıma vasıtası tedarik edilmekte idi.**

Yollarda ise, silahlı firari Ermeniler sürülerle kaçarken, uğradıkları her şahıstan korkularından yahut paralarına göz koyarak öldürüp soydukları daima olagelen hallerden bulunduğu eşya ve ailelerin muhafızsız gönderilmesi çok tehlikeli idi. Geriden ikmal eratı gönderilmediği gibi, eldeki az miktardaki piyade eratı da, hiç kimsenin emrine itaat etmemekte idi.

Antranik gelmeden önce piyade bölükleri, cepheye gitmekten kaçmıyorlardı. Antranik geldikten sonra, her ne kadar cepheye gönderilebilmişlerse de, son derecede rezillikle kaçmakta idiler. Antranik, bizzat at üstünde olduğu halde, kılıçla yahut yumrukla firarileri toplayıp cepheye göndermeğe uğraşıyordu. Rus subaylarının zorla buldukları birlikler ise, ufak çeteler haline geldi. **Antranik askerleri idare hususunda, belki maharet sahibi olabilir, ancak Albay Dolukhanof aracılığı ile aldığım emirleri, saçmalık ve değersizliklerinden dolayı beni hayrete düşürdü.**

Başlarında Antranik olduğu halde, Ermenilerin biricik umudu, Rus topçusunda idi. Halbuki Müstahkem Mevkideki toplardan istifade edebilmenin talimli erata ve yeter sayıda itaatli ve talimli piyadeye malik olmakla mümkün olacağını hiç düşünmüyorlardı. Asıl maksat çok belli idi: Kaçarken topların himayesine sığınmak ki, sonuç tamamiyle böyle çıktı.

Trabzon'da barış görüşmelerinin başlaması ise, her gün başka tarihe bırakılmakta idi. Önce 2 Mart, sonra 5, daha sonra 10 Martta başlanacağını Erzurum Kıtaları Komutanlığından öğreniyorduk. Karargahımın her ikisi de, şehrin türlü yönlerinde idi. Müstahkem mevki karargahındaki telefon hemen hiç işlemez derecede kötü olduğundan günde iki defa bizzat oraya gitmek mecburiyetinde idim . Albay Morel ile onun

kurmaylarından aldığım bilgilerde Erzurum çevresinde nizami Osmanlı kıtaları bulunmayıp, bazı çetelerle, aralarında Osmanlı ordusunun Erzurum'dan çekildiği 1916 yılından kalma talimli erat bulunan silahlı komşu köylüleri ile savaşıldığı anlaşılıyordu. Gerek çeteler ve gerek aralarında asker bulunan köylü topluluklarının, bu çevreye gelen birtakım Osmanlı subaylarının, bilhassa Türklerin, canlarını korumak için yaptıkları teşkilattan ibaret bulunduğu farz ediliyordu. Taarruz edenlerde ancak Ermenilerin Erzincan'da bıraktıkları iki dağ topu vardı. Bunlar Erzincan, Oltu istikametlerinden taarruz edebilirlerdi. Geride, Kars ve Palandöken taraflarından dahi gelmeleri muhtemeldi. **Albay Morel, nedense yalnız Oltu tarafından hücum edilecek sanıyordu.**

Keşif işleri, Ermeniler tarafından pek bilgisizce yapılmakta idi. Süvariler ise, köylerde katliam ve yağma ile meşguldü; keşif yerine, köylülerin hayvanlarını sürüp götürmekle vakit geçirirlerdi. Raporları ise, hep uydurma idi. Keşif müfrezesine taarruz eden düşman kuvveti, iki bin gösteriliyorsa da, gerçekte mutlaka iki yüz kişiden az çıkardı. Üçyüz-dört yüz kişi tarafından sarıldıkları halde kurtulmağa muvaffak olduklarını söyledikleri sırada, ancak bir yaralı ile bir telef verdiklerini de ilave etmekten sıklımlardı. Bir gün Ermeni subaylarından birisi, kumanda ettiği bölgeye dört yüz kişilik bir müfrezenin taarruz etmeğe başladığını telefonla bildirmiş ve hakikatte ise, karşı köyden iki silahsız adamın çıkıp, sonra geri dönmesinden başka birşey olmadığı ortaya çıkmıştı. Ermeniler, Erzincan'ı terk ettikleri zamandan Osmanlı kıtalarının Erzurum'u işgali tarihine kadar geçen müddet içinde, Ermeni keşif kolları tarafından Türk ordusundan yalnız bir süvari yakalamışlardı. Tahminime göre, bu biçarenin ya ayakları donmuş olacak yahut bir başkasının yardımı olmaksızın yürümeğe mecali kalmamıştır.

İkinci subaylar toplantısından sonra birtakım subaylar başka kıtalara nakilleri için dilekçe vermişlerdi. Bunların dilekçelerini Albay Morel'e götürdüğüm zaman çok köpürerek divan-ı harb kararı ile bunların ayrılmasına şiddetle engel olacağını söylemişti. Halbuki, toplar henüz Rus subaylarının elinde bulunduğu için, baskı ve şiddete karşı top ateşi ile mukabele edebileceklerini bildirdim ve subayların mevkilerini bırakmayıp, kanun uyarınca değiştirilmelerini istediklerinden, isteklerinin kabul edilmesinin zaruri olacağımlı anlattımsa da, ayrılmak isteyen bütün subaylara, Yüzbaşı Vekili Yermolof'a verilen belge gibi, kendilerini lekeleyecek belgeler vereceğinden, arzu edenin denemesini söyledi. Albay Dolukhanof'un Tiflis ile Batum'da söylediği gibi istenmeyen subayların işbaşında kalmasında fayda olma-

yacağını ileri sürdüğüm sırada, zaten bunun için 60 İngiliz topçu subayın Erzurum'a gönderilmesini isteyip vaad aldığını bildirdi.

Erzurum istasyonu başmemurluğu vazifesinde bulunan bir Rus veyahut Polonez erin, hizmette kalmak istemediğinden dolayı tutuklanarak zorla vazife yapmağa gönderildiğini bu sırada işitmiştim. Emirlerin iyi yapılmasında çabukluk olsun bahanesiyle ve gerçekte her ihtimale karşı bütün subayların gerektiğinde birbirine yardım edebilecek surette yakın yerlerde oturmaları için gereken emirleri verdim. Yüzbaşı Vekili Yermolof, 10 Martta hareket etmişti. Giderken yolda Sankamış'a uğrayıp orada bulunan Erkanıharbiye Reisi General Vişinski ile, Topcu Kumandanı General Gerasimof'a Ermeniler arasındaki kötü durumumuz üzerine gördüğünü ve bildiğini söylemesini ve mümkün olduğu kadar çabucak bu halden kurtarılmamızı rica etmesini tavsiye ettim.

9 Martta bir Osmanlı uçağının gelip çevreyi keşfetmesinden Osmanlı kıtalarının Erzincan'da ve hatta Mamahatun'da bulduklarına hkmetmiştim. Bu sırada, Erzurum'un boşaltılması hakkında Türklerden bir teklif mektubu aldığını Albay Morel söylemişti. Osmanlı kıtalarının Erzurum'u işgalinden sonra, bizzat Kolordu Kumandanı Kazım (Karabekir) Bey'den öğrendiğime göre, boşaltma hakkındaki kağıdın, belirsiz bir teklif varakasından ibaret olmayıp bizzat kendi imzasını taşıyan bir mektup olduğu anlaşılmıştır. Albay Morel ise, meseleyi ehemmiyetsiz görüp bizzat Kolordu Kumandanı'nın imzasını taşıyan resmi mektubu, imzasız adi bir propaganda varakası gibi göstererek beni aldatmağa çalışmıştır.

9-10 Martta cephede korkulu bir hal görülmediği Müstahkem Mevki Komutanlığından bildirilmiştir. Yalnız, Tekederesi yakınlarında Türklerin toplandığı haber alınınca, o yöne bir müfreze gönderilerek bunların ileri yürümesine engel olunduğu biliniyordu. Erzurum 'dan gönderilen bir müfrezenin ise düşmanı Ilıca'dan birkaç verst (1067 metre uzunluğundaki bir Rus uzunluk ölçüsü) geri attığı söyleniyordu. 11 Martta Tekederesi'ndeki Ermeni müfrezesinin sarılmış ve kaabilenlerin Erzurum'a koşmakta ve Ilıca'daki mfrezesinde bozulup aynı istikamete kaçmakta olduğu haber alınmıştır.

Taarruz edenlere karşı topçu ateşi açılması hakkında Albay Morel'den sözlü emir almıştim. Ancak, hiçbir yerde taarruz eden hedef göremedim. Harput yolu üzerinde panik halinde Erzurum'a kaçan Ermeni askerlerinden başka bir Şey görülmüyordu. Trabzon yolu üzerinde ise, manevra alanında yürüyüş yapar gibi toplu Ermeni birlikleri Erzurum'a geri çekilmekte idi. Öğleden sonra yakındaki Gez köyünün çevresinde düşman

birlikleri bulunduğu anlaşıldı. Bunların sayısını bin beşyüz kişi tahmin ettim. **Bu müfreze, talim görmemiş Türk çetesine benzemeyen, düzgün yürütülüp idare edilen bir alaya benziyordu.** Ancak, aralarında bulunan süvariler, biraz düzene konulabilmiş Türk müfrezesi görünümünü veriyordu. Geri çekilenlerin hali ve görünüşü pek acıklı ve umutsuzdu. Geri çekilen Ermeniler, arasıra kısa uzunlukta seyrek avcı halinde yayılıyorlar, zaman zaman şosenin yanlarında ufak kümeler halinde toplanıp sersem sersem yürüyorlardı. Bunların yüzlerinde korkudan başka birşey görülüyordu. Antranik, bunları birazcık düzene sokmak için avcı hattına doğru gitti ve bu hatta bir kısmını ileri göndermeğe muvaffak olduysa da, **korkak Ermeniler, bir kere yatınca bir daha kalkmadılar.** Bizim taraftaki topçu ateşi, gece karanlığına kadar devam etti. **Bazı çetelerin taarruzlarının başlamasından dolayı, bunların püskürtülmesiyle uğraşılmağa başlanıldığı zamandan itibaren bütün Rus subayları, ayrılma kararından vazgeçip üzerlerine düşen vazifelerini hakkıyla yapmağa çalışmışlardır. Çünkü, böyle zamanda ayrılma arzusu gösterenler korkaklıkla suçlanacaktı.**

Ermenilerin topçular hakkındaki düşüncelerini bugün öğrendim. **Büyükkiremitlik** yanındaki bataryanın korunmasına memur edilen Ermeni piyadesini ileri sürmek imkanı olmadı. Aksine bunlar, bataryayı bırakıp **Harputkapısı**'na doğru daima geri çekilmekte idiler. Tekederesi köyünden kaçan Ermeniler, kaçarken bile yanlarında bulunan hayvanları sürüp götürmeğe ve yalnız gördükleri silahsız ahaliyi öldürmeğe çalışmışlardır.

Türklerin şehre yaklaşmaları, Rus komutanlığınca beklenmedik bir zamanda oluvermiştir. Çünkü, gereken muharebe emri bile verilmemiş, verilmiş olsa bile, bana kadar ulaşamamıştır. Dışardan silahbaşı ve baskın borusu çalındığı sırada, piyade kıtalarının tutacakları yerlerin önceden belirtilip tamim edilmiş olduğunu işitmişim. Fakat, bu emir de, bana kadar gelmemiştir.

Benim vazifem pek kolay idi: Şehrin müstahkem hatlarının top ateşi dışındaki düşmanı oradan geçirmemek için top ateşi altına almak; ileri mevzilerde ise, piyadeyle birlikte benim emrim altında bulunmayan dağ topları vardı.

Bugün akşama kadar **şehir milisleri Ermeniler, şehir içindeki Müslüman erkeklerin tamamını, hatta yaşlı ve hastaları bile toplamağa devam ettiler. Sebebi sorulduğunda, "demiryolundaki karları temizlemek için amele topladıklarını" söylüyorlardı.** Oturduğum evin kapısında adım yazılı olduğu halde, bir Ermeni üniversite öğrencisinin maiyetindeki

devriye ile sözde arama yapmak için evime girmiş olduğunu bu akşam haber almıştım . Ailemin karşı koyması ile eve girmeğe cesaret edemediği gibi, ev sahibi olan yaşlı bir Türk ile, birkaç hizmetkarı alıp götürmemiş; fakat ağzına geleni söylemiş. Bu yolsuzlukların Antranik'in emriyle yapıldığını üniversiteli kendisi söylemiş. Ahaliyi toplamak için bir daha ev sahibi ihtiyarı almağa geldikleri sırada, bana sığınabilmesi için, benim oturduğum yere geçilebilecek bir kapı açtırdım.

Son zamanlarda, benim Antranik ve kurmaylarıyla olan münasebetime şahit olması için her gidişimde yanıma Seferberlik Kısım Müdürü Yüzbaşı Julkeviç'i de aldığımdan, akşam da (11 Mart 1918 Pazartesi) subaylar toplantısına yine birlikte gitmiştik. Komisyona vardığımızda bizim gelmemizi beklemeden oturumun açıldığını öğrendik. Odada aşağıdaki kimseler vardı: Antranik, Dr. Zavriyef, Albay Zinkeviç, Morel, Dolukhanof ve birkaç kişi daha beni gördüklerinde Başkumandan Odişelidze'nin (Sarıkamış'dan gönderdiği) telgrafını Albay Zinkeviç şöyle okudu:

"Osmanlı Ordusu Kumandanı Vehib Paşa, Erzurum'un işgali için kıtalara emir verdiğini te1siz-telgrafla bildirdiğinden, Müstahkem Mevkide bulunan topların tahribiyle, kıtaların geri çekilmesi. İmza: Odişelidze."

Bu emir biraz geç kaldığından, iki-üç gün kadar bir zaman isteyen tahrip işlerini tabii yapamadık.

Antranik yüksek sesle birisine Ermenice söğüyor; Dr. Zavriyef, bunu yatıştırmağa çalışıyor ve Antranik'in söylediklerini bize tercüme ediyordu: "On-onbeş bin kişi gönderildiğini, Erzurum'u koruyacakları yerde, geride oturup Ermeni milletini ve Ermenistanı batıran Ermeni başkanlarına lanet ettiğini, elde bulunan birkaç bin Ermeninin hiçbirisinin de cepheye gitmek istemediğini" bağıra-çağıra söylemekte imiş! **Bundan sonra Antranik, kararını bize şöyle söyledi: "İki gün daha Erzurum'da dayanarak mümkün olan tahripleri yaptıktan sonra, şehrin boşaltılması". Sonra da, odada hiç kimse yokmuş gibi, soyunup yatağına yattı.**

Şehrin ötesinde-berisinde çıkan yangınların söndürülmediğini ve gece vakti (Ermeni) milisler tarafından Müslümanlardan yaşlı ve hastaların bile evlerden toplanıp bilinmeyen bir yere götürülmekte olduğunu Doktor Zavriyef'e söylediğim zaman, yangınların söndürülmesi ve Müslümanların toplatılmaması için emirler verildiğini bildirdi. Dr.

Zavriyef ile önceden geçen konuşmalarımızda kendisi, Hükümet üyelerinden olmak sıfatıyla hiçbir yolsuzluğun yapılmamasını son derecede arzu ettiğini ve buna bütün gücü ile çalışacağını söylerdi. Gerek bu ve gerek bunun benzerleri Ermeni aydınlarından hep bu yolda uygun düşünceler işitirdim. Gönüllerinde ve düşüncelerinde ne maksat beslediklerini ise bilmiyorum. Ancak dillerinden, **Ermeni düşünceleri arasında katliam ve yağma fikrinin iğrenç olduğunu açıktan söyleyenlerin varlığı inkar edilemez.** Dr. Zavriyefin Ermeni düşüncelerini benden daha iyi bilmesi gerekir.

Antranik tarafından verilen kararın yerine getirilmesi üzerinde birtakım görüşlerden sonra, herkes evlerine dağılmıştı. Erzurum'da iki gün dayanmak meselesine gelince, ileri hattaki tahkimatın kuvveti ve koruyanların çokluğu bakımından, yalnız çetelere karşı değil, nizami birliklere karşı bile kırk iki gün müdafaa edilebilirdi. (17 Aralık 1917' de biten Erzincan'daki) mütareke görüşmeleri sırasında çetelere söz geçiremeyeceğini Türkiye Hükümeti resmen bildirmiş olduğundan, çetelerin hücumuna karşı her türlü tedbiri almak bizim borcumuz idi.

Gece evime dönerken yangınların sönmüş olduğu ve her türlü yolsuzluktan iz kalmadığı görülüyordu (çünkü artık, Ermeniler Erzurum'dan kaçmağa ve canlarının kaygusuna düşmeğe başlamışlardı). Karargahıma dönünce, topların tahribi için gereken emirleri verdim. İki gün içinde bunlar bozulabilirdi. **(Ermeni) piyadelerin gece karanlığından faydalanarak siperleri terk ettiklerini subaylarımın raporlarından anlıyordum.** Birçok uğraşmadan sonra, telefonla Albay Morel'i bulup aldığım haberleri kendisine söyleyebildim. Buna karşı tedbirler alarak takviye birlikleri gönderildiği için hiçbir tehlikenin mevcut olmadığını bildirdi. Evime gidip gece saat birde yattıktan sonra, saat iki ile üç arasında şehirde tek tük silah sesleri işitilmeğe başlandı.

Tıpkı geçen günlerde olduğu gibi **sokaklarda Ermeni sesleri, balta sadaları, kapıların kırılması, ahalinin zorla götürülmesi gürültüleri işitilmeğe başlandı.** İki düşünce beni pek sıkmağa başladı: Önce, içinde bulunup da meseleyi gözleriyle görmeyenlerin bu "hürriyet mücahitleri Ermeni eşkiyasının" yaptıkları vahşet ve rezaleti Rus subaylarının müsaadesiyle yaptıklarını sanarak Rus subaylarının da Ermenilerle birlikte lekelenmesi; ikincisi, şehre taarruza başlayan topluluk arasında muntazam Osmanlı kıtalarının da bulunması ihtimali. Halbuki Başkumandan (General Odişelidze) 'in kararı, emiri ve arzusu muntazam birlikler ile savaşmak olmayıp şehrin boşaltılmasından (ve böylece 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Muahedesi hükümlerine uymak) olduğundan, bu yüzden de bir yanlış

anlama ihtimali. Bu iki mühim sebebe karşı şu kararları aldım:

Sabahleyin erkenden Albay Morel'e gidip, iki kati teklifte bulunmak: Önce, Ermenilerin eşkıyalığını durdurmak iktidarında değilse topların bir kısmını Ermenilerin üstüne çevirip önce teklif etmek, sonra ateşle buna icbar etmek. İkincisi, hemen konuşma memurları göndererek savaş hareketlerini durdurmak ve iki gün içinde kan dökülmeksizin Erzurum'un boşaltılıp teslim edileceğini Osmanlı kıtalarına bildirmek. Erzurum'un boşaltılması sırasında Ermenilerin katliam yapmamaları içinse, Rus subaylarının kumandası altında Ermenisiz müfrezeler kurarak katliama silahla engel olmak vesairedir.

Erkenden Yüzbaşı Julkeviç ile birlikte Albay Morel'e giderken yolda topçu cephanesinin önünde buna memur olan Teğmen Bagratunyan'a rastladık. Geri çekilme emri verildiği için cephanenin patlatılmasını istiyorsa da, bu uğurda benden emir alınması gerektiğini söyledi, buna şaşıtm. Çünkü, cephane deposu Albay Dolukhanof'a aitti. Böyle iken, cephanenin patlatılması hakkında topçulara hiçbir emir verilmemiş olduğundan ve bu patlamadan bütün Rus subaylarıyla birlikte şehirde oturanlar da zarar göreceğinden, patlatılmaması gerektiğini söyledim, inandırarak cephaneyi kurtardım .

Albay Morel'in karargahına yaklaştığımda, herkesin kaçmakta olduğunu gördüm. Karargahın karşısındaki Amerikan Konsolosunun evinin büsbütün tutuşmuş ve yanmakta olduğunu gördüm. Albay Morel ile Torkom atlarına binmişler ve eşyayı bir otomobil ile birkaç arabaya tamamiyle yüklemişler, kaçmağa hazır bir halde bulunuyorlardı (12 Mart 1918 Salı günü, saat sabah yedi idi). Durumun ne merkezde olduğunu sorduğumda "sabah beşte ricat emri verildiği halde, henüz bu emrin bana ulaşmamasından birşey anlayamadığım" söyledi.

Korktuğum başıma geldi: Rus subayları ve topları himayesinde Ermeniler kaçmağa muvaffak oldu. Rus subayları toplarını bizzat kendileri idare etmek şartıyla taarruz edenleri (Türk ordusunu) durdurmağa çalışırken, Ermeniler geride rahatça katliam yapıp kaçmağa muvaffak oldular. Kendim gelmeseydim, geri çekilme emrinden hiçbir Rus subayının haberi olmayacaktı. Önce olup bitenler üzerine mümkün olduğu kadar az bilgi verdikleri halde, bana hiç gerekmeden tamimleri ve emirleri de gönderiyorlardı. **İlk işim, piyade mermilerine karşı koruyucu ceketlere bürünüp, Kars şosesinde rahatça kaçmakta olan yiğit (!) Ermenilere son teşekkürlerimi etmek üzere Mecidiye Tabyası'na koşup bunları şarapnel ile güzelce bir selamlamak olacaktı. Ancak, kaçanlar**

arasında hiç suçu olmayan birtakım kimselerin de zarar göreceklarini düşündüğüm için **bundan vazgeçtim**. Erzurum'da daha birçok ahali ve çoluk-çocuk kalmıştı.

İşte Ermeni fatihlerinin (!) böylece Rus subaylarını aldatmalarından dolayı, toplar tahrip edilememiş idi. Hemen karargaha dönüyorduk, **yolda korkularından akılları başlarında kalmayan birçok Ermeni firariye rastlıyorduk**. Yollar, kaçanların attıkları eşya ve malzeme ile dolmuştu. Yollar geçilmez bir hale geldiğinden, sokakların biraz daha tenhasına sapsmıştık. Burada, birçok insan çığıllıkları ile yayılım ateşe tesadüf ettik. Sokakların dönemeç yerlerinden ileride ne olduğu görülmüyordu. Yalnız, karların üzerindeki kan lekelerinden bu çevrede muharebe yapılmakta olduğuna hükmederek geri döndük. Dört yol ağzına gelince arabadan inip yaya yürümeğe başladık. Sokakların birinden milis kumandanı Ermeninin at üstünde çıktığını görünce, tahminimde **aldanmadığıma hükmettim**.

Karargaha döndüğümde piyade ile birlikte ricat etmeleri için bataryalarım emir verdim. Topçu subaylarının ayrılması için nakliye arabacılarının hepsinin daha gecedan kaçmış olduklarını öğrendik. **Tepeden tırnağa kadar fişekli Ermeni firarileri, hayvanları arabadan söküp bir ata ikişer kişi binerek Kars'a doğru kaçmağa başlamışlardı**. Benim arabamdaki hayvanları da sökmek istedikleri sırada, seyisim engel olunca, üzerine ateş etmişler, hayvanlarımdan birisi yaralanmış, fakat alıp götürmemişlerdi. Elli arabalık bütün nakliyeden ancak iki üç araba ele geçirebildik. Bu arabalardan ancak birkaç subay istifade etti ve çarçabuk eşyalarını yükleyip gittiler. Birkaç arabadan daha faydalanmak imkanı vardysa da, sokaklarda gelişi güzel öteye-beriye şiddetli tüfek ateşi yapan korkak Ermeni firarilerinin kör kurşunlarından korunmak kaygısı ile evlere girmeğe mecbur olmuştuk. Türk ahali, gerek bizi gerek ailelerimizi çetelerin sataşmasından koruyacaklarını güvenle söylediler. Ermenilerin sersemce ateşine bakmayarak sokaklardan geçmeye çalışsaydık bile, Karskapısı'nı Türkler tutmuş olduğundan, buradan geçmek mümkün olmayacakmış; Yüzbaşı Vekili Mitrofan, o civara yakın olduğu halde bile, bu kapıdan geçmeyi başaramayarak geri dönmüştü

Bir süre sonra Osmanlı kıtalarının şehre girdiğini öğrenince, taarruz edenlerin yalnız çetelerden ibaret olmayıp muntazam kıtaların varlığını da öğrenmiş olduk. **Cesur Ermeni piyadeleri (!), gecedan faydalanarak fırtına çabukluğu ile Erzurum-Kars şosesinde kaçmağa başlamışlar!** Eğer gerçekten fırtına olsaydı, bu kadar az zamanda Erzurum'u Ermeni

pisliğinden temizleyemezdi.

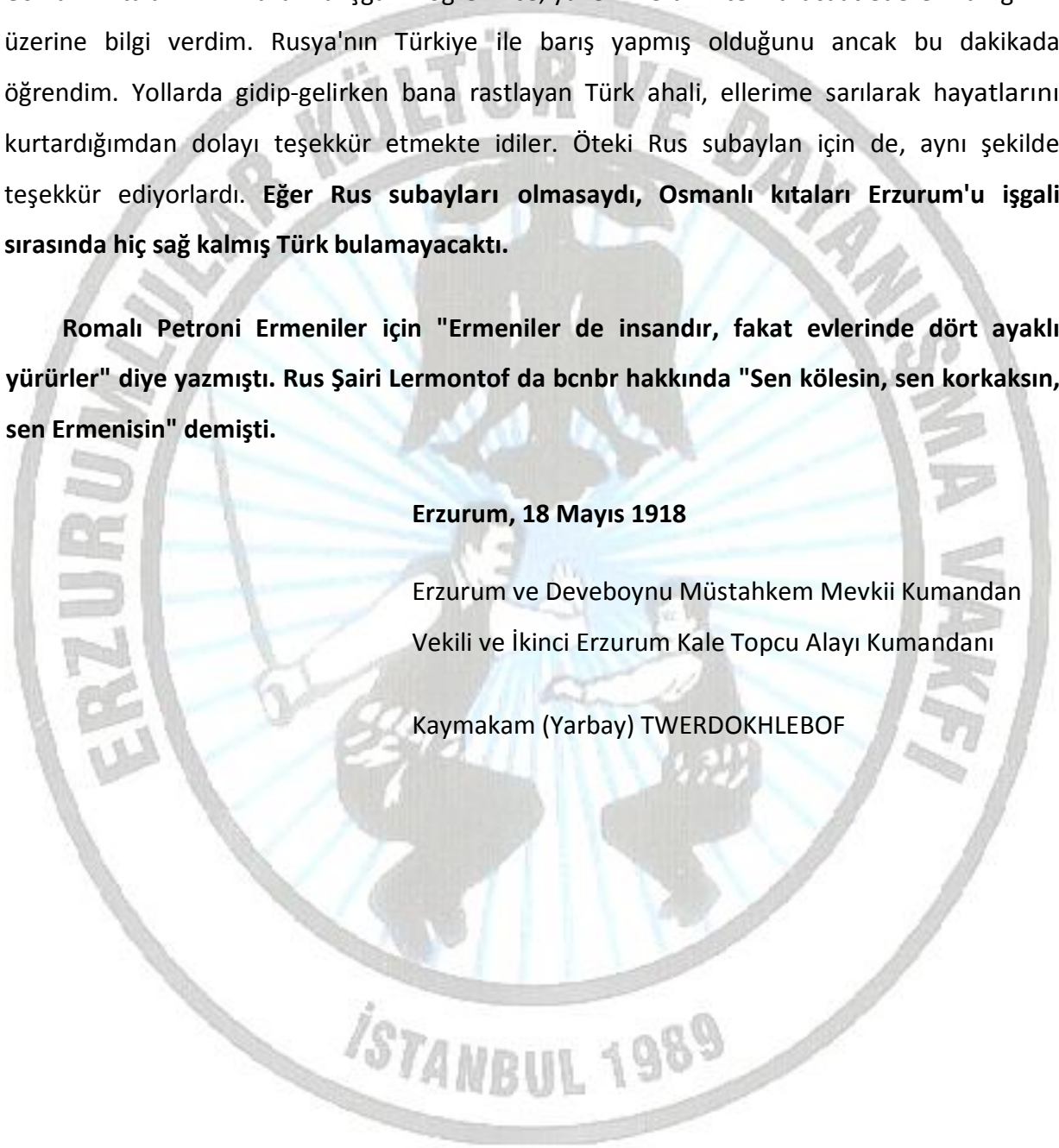
Gerek siperlerde ve gerek Şehirde hiçbir yaralı veya ölü Ermeni kalmadı. Ne kadar direnerek müdafaada buldukları bununla da bellidir! Erzurum'da esir olanların bilhassa Rus subaylarından olması da Ermenilerin ne kadar büyük fedakarlık ettiklerinin doğru bir delilidir! Osmanlı kıtalarının Erzurum'u iŐgalini öğrenince, yaverimle birlikte müracaat ederek varlığımız üzerine bilgi verdim. Rusya'nın Türkiye ile barış yapmıŐ olduğunu ancak bu dakikada öğrendim. Yollarda gidip-gelirken bana rastlayan Türk ahali, ellerime sarılarak hayatlarını kurtardığımdan dolayı teŐekkür etmekte idiler. Öteki Rus subayları için de, aynı Őekilde teŐekkür ediyorlardı. **Eğer Rus subayları olmasaydı, Osmanlı kıtaları Erzurum'u işgali sırasında hiç sağ kalmıŐ Türk bulamayacaktı.**

Romalı Petroni Ermeniler için "Ermeniler de insandır, fakat evlerinde dört ayaklı yürürler" diye yazmıŐtı. Rus Őairi Lermontof da bcnbr hakkında "Sen kölesin, sen korkaksın, sen Ermenisin" demiŐti.

Erzurum, 18 Mayıs 1918

Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevkii Kumandan
Vekili ve İkinci Erzurum Kale Topcu Alayı Kumandanı

Kaymakam (Yarbay) TWERDOKHLEBOF

TARİHÇE HAKKINDA KISA BİLGİ

İkinci Erzurum Rus Topçu Alayının Harp Ceridesi olan bu Tarihçe'nin Rusça aslı mahfuzdur. Ermenilerin Türklere yaptıkları mezalime , bu Ceridenin bazı yerlerinde işaret edilmişse de, Türklerin uğradıkları zulüm ve katliamların derecesini öğrenmeği arzu edenler, İkinci Erzurum Rus Topçu Alayı Kumandanı Yarbay Twerdokhlebof'un Hatıratı'nı ve bu belgelere dayanılarak neşrolunan diğer kitabı okumalıdır.

Yarbay Twerdokhlebof' un Erzurum İkinci Topcu Alayı Harp Ceridesi'nde yer alan ve kendi Rusça el yazısıyla yazdığı bu Tarihçesi'nin aslı T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivinde (Birinci Dünya Savaşı Dolabı, Is kts. 401, Dos. 1578, F. 1-24,1-67) bulunmaktadır.

Eser, Süvari Binbaşı Mehmed Sadık tarafından 1918'de Erzurum'da Osmanlıca'ya tercüme edilmiş, bunun aslı Kazım Karabekir Paşa'nın Cihan Harbini nasıl idare ettik? Erzincan-Erzurum'un kurtuluşu (İstanbul, 1939,3. Kitap, s. 229-266) adlı kitabında yer almış; 1919 yılında Rusça aslından Fransızca'ya tercümesi yapılmış, bunun 1982 Yılında tıpkıbasımı yayınlanmış; 1970 yılında da Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu (Kars ili ve çevresinde ermeni mezalimi, Ankara, s. 7-31) ve A. Hulki Saral (a.g.e., s. 388-396) tarafından sadeleştirilerek neşredilmiştir. Buradaki metinse, Rusça aslı esas alınarak Osmanlıca ve Fransızca tercümelerinden de yararlanmak suretiyle kaleme alınmıştır.

KAYNAK

Doç. Dr. Azmi SÜSLÜ; **Ruslara Göre Ermenilerin Türkler'e Yaptıkları Mezalim**; Ankara Üniversitesi Basımevi; Ankara; 1987; s.58-83.

